

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні**

**САВЕЛЬЄВА ЛЮБОВ СТЕПАНІВНА**

УДК 811.161.2: 81'37: 81'373.23: 81'373.235: [004.656+003.32+398.95]

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОГРАФІЧНОЇ  
ПАРАМЕТРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ**

10.02.01 — українська мова

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата філологічних наук

**Київ — 2009**

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія», Міністерство освіти і науки України

**Науковий керівник:** доктор філологічних наук, професор  
**Карпіловська Євгенія Анатоліївна**  
Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України,  
завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики

**Офіційні опоненти:** доктор філологічних наук, професор  
**Жайворонок Віталій Вікторович**  
Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України,  
провідний науковий співробітник відділу російської мови;

кандидат філологічних наук, доцент

**Гнатюк Лідія Павлівна**

Київський національний університет імені Тараса  
Шевченка,

доцент кафедри історії української мови

Захист відбудеться "20" жовтня 2009 року о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий "14" вересня 2009 року.

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради  
кандидат філологічних наук

Марченко Т.Я.

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Проблеми співвідношення мови і мислення, мови і культури, мови і суспільства незмінно залишаються одними з центральних у мовознавстві. Дослідження елементів національної самобутності, національних оцінок і переваг спричинене самим національним характером мови і безпосередньо пов'язане з дослідженням феномена мовної категоризації світу. Лінгвістичний погляд на проблему категоризації відображає концепція В. фон Гумбольдта, відома як «учення про внутрішню форму мови». Учення В. фон Гумбольдта розвивалося і доповнювалося новим змістом протягом ХІХ-ХХ століть. У його контексті слід трактувати поняття «проміжного світу» Л. Вайсгербера і Г. Хольца, концепцію наївного реалізму Р. Халліга й В. Вартбурга. Відкриття та вивчення феномена природної категоризації пов'язане також з іменами Дж. Остіна, Л. Заде, Ф. Лонсбері, Б. Берліна, П. Кея, Ш. М. Даніеля, Р. Брауна, П. Екмана та ін. У вітчизняному мовознавстві вивчення мовної категоризації світу почалося з обґрунтованої в працях О. О. Потебні концепції «внутрішньої форми», а також ближчого і дальшого значення слова і в цілому взаємовідношень думки і мови. У такий спосіб О. О. Потебня творчо, з урахуванням специфіки слов'янського мовного матеріалу, розвинув ідеї В. фон Гумбольдта.

До найвідоміших концепцій мовної категоризації світу належать: теорія родинної схожості Л. Вітгенштейна, вчення про фреймову структуру подання знань М. Мінського, теорія прототипів Е. Рош, А. Вежбицької, Дж. Лакоффа та інших представників когнітивної лінгвістики. Відомі також спроби розв'язати завдання мовної категоризації шляхом реконструкції структури архаїчної колективної свідомості на матеріалі фольклору (В. Я. Пропп, П. П. Червінський) і відновлення давньої моделі світу в свідомості людини (О. М. Фрейденберг, А. М. Золотарьов, В. В. Іванов, Т. В. Цив'ян).

Проблемі мовної категоризації світу в сучасному українському і слов'янському мовознавстві в цілому присвячені праці Г. Л. Аркушина, Н. Д. Арутюнової, Є. Бартмінського, Т. В. Булигіної, І. О. Голубовської, П. Ю. Гриценка, В. В. Жайворонка, Н. Ф. Клименко, Г. О. Козачук, В. Л. Конобродської, В. І. Кононенка, М. П. Кочергана, В. В. Красних, Т. Б. Лукінової, З. Д. Попової, О. О. Селіванової, М. В. Скаб, В. Ф. Старка, Й. А. Стерніна, М. І. Толстого, С. М. Толстої, Н. В. Хобзей, О. Д. Шмельова, Л. В. Щерби та ін. Теоретичні результати, одержані внаслідок аналізу матеріалів різних мов, лягли в основу спеціальних етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних словників. На широкому слов'янському мовному матеріалі базуються лексикографічні праці М. І. Толстого і С. М. Толстої, на українськомовному – В. В. Жайворонка, В. Л. Конобродської, Н. В. Хобзей та ін.

На сучасному етапі розроблення проблеми мовної категоризації світу постала необхідність виявлення й аналізу етнокультурної специфіки

ідеографічної параметризації української лексики для з'ясування типового (загальнолюдського) й відмітного (етнокультурно маркованого) у когнітивній і мовній свідомості українців. Залучення сучасних засобів формалізації мовної інформації у виконаному дослідженні уможливило розроблення поняттєвого і процедурного апарату для конструювання електронного лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу (далі – ЕЛКСІТ). Такий словник становить модель лексичної системи мови, впорядкованої за інтегральними і диференційними ознаками окремих слів, а також етноконотаціями, властивими як системі мови в цілому, так і окремому слову.

Концептуальним засадам розроблення формалізованого апарату семантичної класифікації української лексики присвячені колективні монографії співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, які заклали основи створення електронних лексичних баз даних різного призначення: «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (автори – Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. – К., 1982); «Лексична семантика в системі «людина – машина»» (автори – Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, М. М. Пещак, Г. М. Ярун. – К., 1986); «Український семантичний словник: Проспект» (К., 1990, рос. мовою, автори теоретичної частини Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, за ред. М. М. Пещак). Семантичну класифікацію лексики в названих працях здійснено з опорою на ретельне вивчення метамов словників різного типу (передусім тлумачних, що мають найбільш показові і розгалужені метамови, або мови опису реєстрових одиниць) за допомогою структурних та логіко-математичних методів аналізу змісту слів, взаємодії їхньої формальної й семантичної структури та її відбиття у словникових дефініціях. Зокрема, запропоновано формалізовану процедуру семантичної класифікації лексики, описано системні відношення між лексичними одиницями в межах одного лексико-семантичного поля і між такими полями та подано алгоритми семантичної класифікації слів різних лексико-семантичних груп і розрядів (префіксальних і суфіксальних дієслів, дієслів тематичної групи ткання, похідних іменників та прикметників, прислівників) для укладання за допомогою комп'ютера тезаурусу української мови. Вищезгадані колективні монографії є важливими з огляду на те, що вони спрямовані на вивчення лексичного значення слова як органічного елемента системи мови, базуються на встановленні тематичних груп за екстралінгвальними класифікаційними критеріями, акумулюють теоретичний і практичний досвід інших наукових осередків і шкіл, зокрема, концепції Ю. Д. Апресяна, О. С. Баранова, Ю. М. Караулова, Е. В. Кузнецової, О. В. Падучевої та інших дослідників.

Назви осіб були об'єктом аналізу в низці лінгвістичних розвідок, здійснених в україністиці і в славістиці в цілому протягом останніх десятиріч. Серед них – дослідження загальних назв осіб, що стосуються вузьких груп лексики або окремих аспектів їх вивчення (Т. П. Вільчинська,

В. В. Горбань, В. О. Горпинич, В. Л. Іващенко, М. М. Кривко, В. І. Максимов, К. М. Панютіч, М. В. Скаб, Й. А. Стернін та ін.). Серед досліджуваної лексики було виділено групу назв жителів, яку в українському й слов'янському мовознавстві спеціально досліджували В. О. Горпинич, В. Л. Іващенко, Ю. О. Карпенко, І. І. Ковалик, Б. Ліндерт, А. К. Смольська, П. П. Чучка, Т. О. Гаврилова та інші вчені. Попри значну кількість праць, присвячених назвам жителів, вивчення етнокультурної специфіки їх ідеографічної параметризації ще не ставало предметом спеціального дослідження.

**Актуальність дослідження** зумовлена його спрямуванням на виявлення та аналіз етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації української лексики для з'ясування національномовної самобутності категоризації світу у свідомості українців. Характеризуючи особу в її найрізноманітніших проявах, мовці вдаються не лише до лексичної номінації (через слово і словосполучення), а й до предикативної (через судження-речення) і дискурсивної (через текст) репрезентації об'єкта такого позначення. У нашому дослідженні увагу зосереджено на лексичному типі номінації особи за місцем її проживання. Поле реалізації концепта НАЗВА ОСОБИ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ (НОЗМП) у мові обмежуємо лише однослівними похідними номінаціями, оскільки словотвірна номінація є провідною технікою оформлення когнітивних структур в українській мові як флективній з перевагою в ній синтетизму.

Дисертація присвячена виявленню етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації українських **назв осіб за місцем проживання** (далі – НОЗМП), в часовій і просторовій перспективах їх функціонування. У дослідженні прийнято широке і вузьке трактування поняття *етноконотація*. **Етноконотація в широкому трактуванні** становить вияв зв'язку номінації з історією та культурою народу в самій ідеографічній параметризації лексики, реалізацію в номінації певного етнокультурно маркованого поняття, значущого для когнітивної свідомості українського народу. **Етноконотацію у вузькому значенні** розуміємо як відображення етнокультурних особливостей у семантиці окремого слова.

У дисертації змодельовано ідеографічну параметризацію НОЗМП на основі національної мовної моделі світу, відображеної в дефініціях словників пояснювального типу (лінгвістичних та енциклопедичних). Дослідження етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації лексики на матеріалі тематичної групи назв жителів за місцем проживання, спрямоване на формалізацію їх семантики та побудову на цій основі електронного лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу, в українському мовознавстві здійснено вперше.

**Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами.** Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках наукової теми №05-100000 6-830 «Мовна

політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні та подальші перспективи» (протокол №4 від 5 жовтня 2006 р.) та планової теми №0106У0050 «Теоретичні та методологічні засади комп'ютерного моделювання інноваційних процесів у мові» (протокол №4 від 22 червня 2006 р.) відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

**Мета дослідження** – виявлення та аналіз етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації НОЗМП, виявлення етноконотацій в їхній семантиці та з'ясування значущості етноконотацій різних типів для ідеографічної параметризації цієї лексико-семантичної групи слів української мови.

Відповідно до мети дослідження розв'язано такі **завдання**:

- 1) обґрунтовано поняття широкої та вузької етнокультурної конотації (етноконотації) семантики слова;
- 2) встановлено типи широких і вузьких етноконотацій, властивих українським іменниковим НОЗМП з урахуванням їх побутування в часовій і просторовій перспективах функціонування української мови;
- 3) розроблено формалізовані процедури виявлення етноконотацій різних типів у семантичній структурі слова;
- 4) на основі аналізу метамовного апарату лінгвістичних та енциклопедичних словників різних типів автоматично здійснено ідеографічну класифікацію українських іменникових НОЗМП;
- 5) створено лексичну базу даних, формати статей і процедурний апарат для автоматизованого укладання електронного лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу (ЕЛКСІТ).

**Об'єкт дослідження** становлять українські іменникові НОЗМП – 1254 в цілому, серед них 441 з експліцитно вираженими етноконотаціями різного типу. Вибір назв осіб зумовлений превалюванням у науковій парадигмі сучасної лінгвістики антропоцентричного дослідницького підходу, активним оновленням цього розряду лексики, а отже, її показовістю для процесів концептуалізації та категоризації світу в українській мові.

**Предметом дослідження** є етнокультурні особливості ідеографічної параметризації українських НОЗМП у часовій і просторовій перспективах їхнього функціонування. Їх вивчення здійснено у двох напрямках: виявлення (1) широких етноконотацій, або етнокультурно маркованих понять, значущих для когнітивної свідомості українців, та (2) вузьких етноконотацій, або етнокультурно маркованих складників семантики окремого слова, пов'язаних з конкретними географічними, історичними, культурними, соціальними чи побутовими реаліями життя українського народу.

**Джерельною базою дисертації** є матеріали тлумачних і аспектних словників (словників синонімів, антонімів), спеціальних етнолінгвістичних та лінгвокультурологічних словників, а також словників української мови, що відображають склад її лексикону в різні історичні періоди її функціонування: «Словник української мови» в 11-ти томах (К., 1970-1980; далі – СУМ),

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В. Т. Бусела (К., 2007, 3-є вид.), словник-довідник «Знаки української етнокультури» В. В. Жайворонка (К., 2006), 1–5 томи «Етимологічного словника української мови» в семи томах (гол. ред. О. С. Мельничук), «Словник оцінних найменувань осіб української мови» І. С. Попової (Д., 2009), «Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник» В. П. Шульгача (К., 2001), «Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України: ойконіми, ад'ектоніми, катойконіми» В. О. Горпинича (Дніпропетровськ, 2000), «Словник західнополіських говірок» у 2 томах Г. Л. Аркушина (Луцьк, 2000), «Словник полтавських говорів» В. С. Ващенко (Х., 1960), «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (К., 2003), «Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина повіту Радівці (Румунія)» О. Горбача (Мюнхен, 1997), «Гуцульські говірки: короткий словник» Я. В. Закревської (Л., 1997), «Словник бойківських говірок» в 2-х ч. М. Й. Онишкевича (К., 1984), «Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)» Ю. О. Піпаша (Ужгород, 2005), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. А. Чабаненка у 4-х т. (Запоріжжя, 1992), «Наддністрянський регіональний словник» Г. Ф. Шила (Л., 2008), академічний «Словник синонімів української мови» у 2-х т. (К., 1999-2000), «Український жаргон» Л. О. Ставицької (К., 2005), «Словарь української мови» в 4 т. (упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко, К., 1996, репринт), «Історичний словник українського язика» в 2-х зош. за ред. Є. Тимченка (К.-Х., 1930-32), «Етимологічний словник української мови» в 2-х т. Я. Рудницького (Вінніпег-Оттава, 1962-82), «Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.» у 2-х т. за ред. Л. Л. Гумецької (К., 1977-1978), а також матеріали власного анкетування інформантів.

Зорієнтування на формалізований аналіз лексики для конструювання ЕЛКСІТ зумовило вибір метамови тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах (К., 1970-1980) як основного інструмента дослідження. На основі формалізованого аналізу дефініцій НОЗМП у цьому словнику створено електронну лексичну базу даних, яка виконує функції інформаційно-довідкової та дослідницької комп'ютерної системи і слугує підґрунтям для автоматичного укладання ЕЛКСІТ.

**Методи дослідження.** До виявлення етноконотацій у семантичній структурі НОЗМП застосовано комплексний підхід. Зокрема, використано методи компонентного аналізу, дефініційний метод, метод перифразування для встановлення метамовних реалізаторів складників семантики аналізованих іменників, метод ареального вивчення мови традиційної культури, порівняння визначень номінацій у науковій і загальнонародній мовній картинах світу, співвіднесення параметричної структури назв, пов'язаних кореляціями синонімії, антонімії тощо. Вивчення епідигматичних зв'язків за допомогою методу словотвірного аналізу дало можливість встановити співвідношення іменникових НОЗМП з іншими лексико-семантичними групами в системі мови. Застосовано також методи

моделювання й конструювання нових лінгвістичних об'єктів. Такий новий лінгвістичний об'єкт, що не лише узагальнює теоретичні та практичні результати здійсненого дослідження, а й дає можливість одержати нові знання про український лексикон і відображену в ньому позамовну дійсність, становить ЕЛКСІТ українських НОЗМП.

**Наукова новизна одержаних результатів дослідження** полягає у тому, що в дисертації вперше розроблено методологічний і процедурний апарат виявлення різних типів етноконотацій у лексичній семантиці НОЗМП в українській мові, їхнього аналізу та лексикографічного моделювання; здійснено ідеографічну параметризацію тематичної групи слів – НОЗМП; створено метамовний апарат і формалізовані процедури для конструювання ЕЛКСІТ.

**Теоретичне значення** дисертації зумовлює комплексний підхід до аналізу, опису та лексикографічного моделювання етноконотацій різних типів у семантиці українських іменникових НОЗМП. Ідеографічна параметризація семантики номінацій особи в лінгвокультурологічному словнику є багаторівневою і відбиває перехід від поняттєвих лексичних об'єднань до лексико-семантичних груп і окремих лексем. Поділ НОЗМП в запропонованому ЕЛКСІТ за синоптичною поняттєвою схемою доповнюють в окремих статтях лексико-семантичні групи (синонімічні ряди, антонімічні пари) та словотвірні гнізда. Структуру статті сформовано у вигляді зон та підзон. Наявність системних зв'язків між назвами осіб пояснено на основі ієрархічних відношень диференційних сем різного рівня узагальнення. При цьому використано власну класифікацію диференційних етнокультурно маркованих ознак, які входять до семантичної структури НОЗМП.

**Практичне значення одержаних результатів дослідження** полягає в розробленні методологічного і процедурного апарату для конструювання ЕЛКСІТ. Матеріали дисертації можуть бути використані при укладанні загального ідеографічного словника сучасної української мови, а також в укладанні інших типів пояснювальних словників як літературної мови, так і діалектів чи ідіолектів. Оскільки НОЗМП належать до основного лексичного фонду української літературної мови, ідеографічний словник може бути корисним для написання посібників з вивчення української мови як іноземної. Крім того, будова ідеографічної статті дозволяє вивчати системні зв'язки слів, полегшуючи цим процес їхнього засвоєння.

Запропонована концепція ЕЛКСІТ та розроблені формати його статей зорієнтовані на створення комп'ютерної лінгвальної інтелектуальної системи відкритого самонавчального типу, яка слугуватиме базою знань про семантичну організацію української лексики, придатною для її дальшого теоретичного вивчення та моделювання в словниках різних типів.

Теоретичні та практичні результати праці можуть бути використані при читанні курсу «Комп'ютерна лексикографія» (спеціальність «Прикладна лінгвістика»); дисципліни «Основи комп'ютерної лінгвістики»; курсу «Основи функціональної лексикології»; розділу «Лексикологія» в курсі



«Сучасної української літературної мови»; спецкурсів із різних проблем сучасних ідеографії, лінгвокультурології, етнолінгвістики, міжмовної та міжкультурної комунікації, типології мов, лінгвосеміотики.

**Особистий внесок здобувача** полягає в обґрунтуванні терміна *етноконотація* не тільки в традиційному вузькому значенні як компонента семантичної структури окремого слова, а й у широкому – як складника національномовної категоризації світу в свідомості народу, у встановленні типів етноконотацій в семантиці назв осіб за місцем проживання, розробленні поняттєвого та процедурного апарату для автоматизованого укладання лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу.

**Апробація результатів дисертації.** Основні положення та результати дослідження було оприлюднено на 8 конференціях: XI історико-культурологічні слов'язознавчі читання: Книжність в слов'янських культурах (Миколаїв, 2006); Всеукраїнська наукова конференція «Еволюційні тенденції в мові – I» (Миколаїв, 2007); науково-методична конференція «Могилянські читання – 2007» (Миколаїв, 2007); наукова конференція «Проблеми мовної норми: лексика, термінологія, правопис» (Київ, 2008); Міжнародна наукова конференція «Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспекти» (Черкаси, 2008); наукова конференція «Еволюційні тенденції в мові – II» (Миколаїв, 2008); наукова конференція «Прикладна лінгвістика» (Миколаїв, 2008); Всеукраїнська наукова конференція «Еволюційні тенденції в мові – III» (Миколаїв, 2009).

**Публікації.** Теоретичні положення та практичні здобутки дисертації викладено в 6 статтях, опублікованих у виданнях, які належать до переліку ВАК України, і в тезових матеріалах до наукової конференції «Прикладна лінгвістика» (Миколаїв, 2008).

**Обсяг і структура роботи.** Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (221 найменування, з яких 4 – іноземними мовами), списку лексикографічних джерел (69 найменувань, з яких 6 – іноземними мовами) та додатків. Повний обсяг дисертації – 234 сторінки, основний зміст викладено на 182 сторінках.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір і актуальність теми дисертації, стан опрацювання порушених проблем в українському і зарубіжному мовознавстві, визначено мету, завдання дослідження, названо об'єкт і предмет вивчення, схарактеризовано теоретичне і практичне значення результатів дослідження та наукову новизну праці.

У першому розділі дисертації «**Концептуальні засади дослідження етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації лексики**» проаналізовано теоретичні засади вивчення мовної категоризації світу, описано методологію аналізу її національномовної специфіки, проаналізовано основні підходи до виявлення способів і засобів

ідеографічної параметризації лексики, з'ясовано обсяг і співвідношення засадничих термінів у поняттєвому апараті дослідження: *концепт, етнокультурний концепт, поняття, лексичне значення, стереотип, лінгвокультура, логоеністема, міфологема, символ, знак етнокультури, етноконотація, етноконотація в широкому і вузькому трактуванні*.

Обов'язковою умовою для вироблення концептуальних засад дослідження етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації лексики була настанова на послідовне і несуперечливе тлумачення ключових термінів, систематизацію та узагальнення відомостей, набутих шляхом емпіричних спостережень. Осмисленню теоретичних аспектів досліджуваної проблематики, розмежуванню суміжних понять, поданню їхніх чіткіших дефініцій присвячені окремі підрозділи першого розділу, в яких висвітлено проблемні теоретичні питання мовної категоризації світу, методології дослідження її національномовної специфіки, значення етноцентричного та лінгвокультурологічного підходів до виявлення способів та засобів мовної категоризації світу.

Для розмежування термінів *концепт* і *поняття* враховуємо думку В. В. Жайворонка, який пропонує диференціювати ці терміни в такий спосіб: якщо за *поняттям* стоїть передусім реалія, предметна субстанція, то за *концептом* – не лише предметна віднесеність, предметний зміст, а й *слово-ім'я реалії, слово-знак* як певна інтелектуально осмислена сутність, як субстанція значуща, або знак змісту. *Поняття* зазвичай втілюється в найближчому значенні слова, а *концепт* – це і зміст *поняття*, і зміст або комплекс змістів, що формують глибинне (вихідне, первісне) значення слова. У виконаному дослідженні *концепт* є інструментом окреслення меж досліджуваного матеріалу, розкриття його внутрішньої єдності та структурованості, пояснення і поглибленого опису семантики мовних одиниць.

Крім зазначеного, в першому розділі обґрунтовано поняття *широкої та вузької етноконотації*. Спираючись як на широку, так і на вузьку етнокультурно марковані компоненти семантичної структури слів – *етноконотації* становить основу синоптичної схеми ЕЛКСІТ. Враховуючи ці положення, у значенні слова, крім суто предметної семантики, компонентів, пов'язаних з означуванням (*денотатом*), виділяємо семантику поняттєву, *етнокультурно забарвлену*, пов'язану із *сигніфікатом*, або способом осмислення денотата в когнітивній і мовній свідомості українського народу, яка й виявляє зв'язок номінації з його історією, культурою, менталітетом, а отже, стає підґрунтям для формування *етноконотацій*. На перший погляд, катойконіми можуть видатися позбавленими конотативності внаслідок перетворення їх на номенклатурні одиниці. Проте ці назви, крім номінативно-ідентифікувальної, здатні виконувати й додаткову характеризувальну функцію, стають конотативними. Така конотація часто ґрунтується на оцінних ознаках, асоціаціях мовців певної території, етнічної

чи соціальної групи, що дає можливість виявити ставлення мовця до позначеного об'єкта.

Підходи й аспекти опрацювання проблеми мовної категоризації світу, схарактеризовані в першому розділі дисертації, визначають коло розв'язуваних завдань. Етноцентричний підхід дозволив з'ясувати мотиви номінації, пов'язані з міфологічними уявленнями і зумовлені актуалізацією певної змістової, ціннісної ознаки семантичного поля, що стає домінантною при створенні аналізованих НОЗМП. Виявлено назви особи за місцем проживання як з ідентифікувальною, так і з характеризувальною семантикою. Аналіз семантичних ознак номінації (диференційних та інтегральних сем у складі її семантичної структури) довів їхній тісний зв'язок з позамовною дійсністю, розкриття якого передбачало розгляд слова у взаємозв'язку з реаліями життя, історією, культурою, географічними умовами проживання певної мовної спільноти, особливостями її світосприйняття, національного менталітету, життєвим досвідом народу, відбитими в українській мові.

У другому розділі дисертації «**Характеристика концептосфери НАСЕЛЕНИЙ ПРОСТІР в українській мові**» схарактеризовано сукупність концептів, пов'язаних у свідомості українців з уявленнями про населений простір, у співвідношенні з різними типами істот, визначено місце й роль особи в населеному просторі, встановлено ідентифікувальні та характеризувальні ознаки українських НОЗМП як вербалізаторів складників розглядуваної концептосфери.

Дослідження концептосфери НАСЕЛЕНИЙ ПРОСТІР включало аналіз змісту та співвідношень двох груп концептів: 1) пов'язаних з МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ ОСОБИ: НАСЕЛЕНИЙ ПРОСТІР, ЛОКУС, МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ, ЖИТЛО; 2) пов'язаних з ОСОБОЮ – ІСТОТА, ОСОБА, ЛЮДИНА, ТВАРИНА, МІФІЧНА ІСТОТА. Усі ці концепти пов'язані з концептом ОСОБА ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ, оскільки задають для нього певні когнітивні ознаки. Розгляд відношень концептів ЛЮДИНА (ОСОБА) – МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ, ТВАРИНА – МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ, МІФІЧНА ІСТОТА – МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ, ЖИТЛО – МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ дав матеріал для виведення відношень концептів ОСОБА – МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ та аспектуалізації концепта ОСОБА ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ. Виконання поставлених завдань дозволило виявити структуру концептосфери НАСЕЛЕНИЙ ПРОСТІР у цілому, відношення між концептами і вербалізаторами кожного з них в українській мові, визначило обсяг та структуру того системного лексичного угруповання, в межах якого й були встановлені етнокультурні компоненти семантики відповідних номінацій-вербалізаторів.

Семантика слова *житель* передбачає можливість використання його на позначення будь-яких істот, здатних населяти простір, включаючи міфологічних. МІСЦЕМ патронажу міфічних істот у НАСЕЛЕНОМУ ПРОСТОРИ може бути будь-яке окреме місце простору: ліс, бір, гай, корч,

межа, скала, скарб, поле, пасіка, вода, криниця, болото, очерет, небо, пекло, безодня, будинок, господарська будівля, піч, місце біля печі (під пічним стовпом, на горіщі біля пічної труби, на припічку), під порогом, у найбільш віддаленому від порога куті дому чи льоху, за іконою, у валянку, в бузиновому кущі, у спорохнявілому дереві, у стозі сіна, в місці знаходження скарбу, в попелі. За топографічним принципом утворені такі назви міфічних істот, як *лісовик 2*, *гайовик*, *скарбник 4*, *пекельник*, *польовик*, *водяник*, *болотяник*, *очеретяник*, *небожитель*, що наявні в СУМі. У словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. В. Жайворонка є згадки про інших міфічних персонажів, що пов'язані з віруваннями давніх українців: у криниці – *криничник*, у безодні – *бездонники*, нечиста сила, що народжується в попелі – *попелюха*, дух-охоронець скарбу – *скарбник* тощо.

Проте вся ця система координат належить «потойбічному», що протиставлений земному, світові. Незважаючи на можливість перебування у безпосередній близькості з людьми (наприклад, у домі: *домовик* – За давніми уявленнями слов'янських та інших народів, добрий або злий дух, що живе в домі; бог домівки і майна), належність духів і людей до різних світів (опозиція «цей (земний) світ – той (потойбічний) світ») зумовлює те, що їхні назви ніколи не збігаються з НОЗМП. Проте іноді збігаються назви «духів локусів» з номінаціями особи за родом діяльності. Цей збіг не є випадковим, оскільки виявляє подібність функціонування особи та міфічної істоти в певному локусі. Адже компонентний аналіз назв міфічних істот виявив у них функції господаря, опікуна чи захисника певного середовища, а наявність семи, що вказує на МІСЦЕ їхнього патронажу, лише підсилює цю семантику і конкретизує саме МІСЦЕ. Водночас назви осіб, які за родом діяльності повинні виконувати функції господарювання чи опікунства в місцях, де вже патронують міфічні істоти, збігаються з назвами духів цих локусів: *пасічник* – Той, хто розводить бджіл, працює на пасіці; бджоляр; *пасічник* – карп. Дух, господар пасіки; *скарбник 1* – Той, хто відає коштами, цінними паперами та ін. у державних установах і громадських організаціях; *скарбник 4* – Чорт, який стереже закопаний скарб; *лісовик 1* – Той, хто живе в лісі або займається лісовим промислом, полюванням. || Той, хто працює в галузі лісівництва; *лісовик 2* – Міфологічна істота, яка, за уявленням багатьох народів, жила в лісі. Обмеженим порівняно з духами є простір, де мешкають тварини, – це можуть бути ті ж самі локуси, що й для інших істот і неістот.

Між ОСОБОЮ та МІСЦЕМ її народження, проживання чи тимчасового перебування (його назвою, типом, відстанню до/від нього) у НАСЕЛЕНОМУ ПРОСТОРИ існує тісний зв'язок. На відміну від інших істот простір, який може населяти особа, винятково широкий, але все-таки не безмежний, він охоплює індивідуальне й соціальне буття людини, виробничу і творчу сфери її діяльності. МІСЦЕ людини в НАСЕЛЕНОМУ ПРОСТОРИ визначають не лише фізичні координати її перебування, але й її соціальний статус, спосіб існування. Людина свідомо здійснює пошук придатного МІСЦЯ ДЛЯ ПРОЖИВАННЯ і вибудовування житла, перетворює при цьому довколишній

світ і підкорює собі природу. Класифікація можливих місць проживання особи, враховуючи наявність власних і загальних назв таких місць проживання в українській мові, включає дві групи об'єктів:

1. Природні об'єкти: природні середовища, природні зони, природні області, типи рельєфу, типи природних територій.
2. Створені людиною об'єкти:
  - адміністративно-територіальний устрій України;
  - типи українських поселень;
  - систему історико-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: природно-історичні області, історико-етнографічні регіони, історичні зони, етнографічні райони.

**Природні географічні об'єкти** в науковій картині світу класифіковано за їхніми фізичними властивостями, основними з яких є просторові характеристики, передусім площа та об'єм, а додатковими – інші фізичні характеристики: освітленість території, температура повітря, тип клімату тощо. Проте етнокультурно значущими для україномовної картини світу є ті, що включають найбільш важливі складники українського ландшафту, які слугують особі для орієнтації в ньому. Досить порівняти номінації, утворені від назв природних територій, зокрема гір, долин, річок, степу (*горець, горянин, гірняк, гірнячка, горішнянин, карпатці, закарпатці, долиняник, подоляни, подоляки, волиняки, покутяни, полісяни, поліщуки, подніпрянці, подністрянці, порічани, побережжани, правобережці, поморяни, понизовець, полюх, зарічний*), природних зон України (*поліщуки, степняки, горяни*), сторін світу (*західняк, східняк, південці, північани*) тощо, щоб у цьому пересвідчитися. Серед природних об'єктів етнозначущою для українців є річка Дніпро, відносно якої здійснюється поділ жителів України на *лівобережних і правобережних*.

На відміну від природних створені людиною об'єкти довікля постійно трансформуються чи змінюють свої назви. Сталими залишаються тільки назви частин світу. До створених людиною об'єктів відносимо різні типи поселень України, що пройшли довгий шлях розвитку і відображають різні періоди її історії: *село, присілок, виселок, хутір, кут, кінець, оседок, селище, село, дворище, земля, слобода, паланка, зимівник, місто*. Ці одиниці репрезентують адміністративно-територіальний устрій України, що постійно трансформувався і відображав певні етапи в історії українського народу.

**Адміністративно-територіальний устрій сучасної України** – це ієрархічна чотиріступенева система організації одиниць адміністративно-територіального поділу країни. Вищу ланку становлять 27 адміністративних одиниць: 1 автономія (Крим), 24 області і 2 міста загальнодержавного значення (Київ і Севастополь); середню – райони і міста обласного підпорядкування – 490 районів і 457 міст, з яких 26 з районним поділом; нижню сходинку займають міста районного значення, селища міського типу та сільські населені пункти (села і селища). Нині в Україні, за даними

Держкомстату України від 10.02.2006, понад 40 тисяч адміністративних одиниць, назви яких можуть бути твірними для НОЗМП.

На території України формувалася складна **система різноманітних історико-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць**: одні з них збігалися з територіями проживання літописних східнослов'янських племен, інші – союзів племен, треті – земель, четверті – з кордонами колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті – з межами новоосвоєних українським населенням земель. Ця система включає природно-історичні області, історико-етнографічні регіони, історичні зони, етнографічні райони.

Українські НОЗМП з ідентифікувальною семантикою допускають референтне вживання, позначають денотат, з яким пов'язаний комплекс культурно-історичних асоціацій. Супровідний контекст, ускладнений мовною грою, для адекватного розуміння також вимагає залучення культурно-історичної інформації, що вкрай ускладнює розуміння передаваної інформації представниками інших культур. Незважаючи на простоту форми й змісту, ці назви можуть мати яскравий емоційний ореол і містити культурну конотацію. Більшість українських НОЗМП імпліцитно або експліцитно виражають ставлення мовця до позначуваного ним об'єкта.

Унаслідок з'ясування ролі й місця різних типів істот у НАСЕЛЕНОМУ ПРОСТОРИ, визначення відношень між ЛЮДИНОЮ (ОСОБОЮ) та МІСЦЕМ ЇЇ ПРОЖИВАННЯ виявлено ідентифікувальні та характеризувальні ознаки, покладені в основу ідеографічної параметризації українських НОЗМП. Таким чином, проаналізовані ознаки стали основою для побудови синоптичної схеми ідеографічного словника з лінгвокультурологічною компонентою (ЕЛКСІТ). Характеризувальні ознаки оцінюють особу за місцем проживання та ставленням до нього за такими параметрами:

– за наявністю/відсутністю місця проживання: **«має місце проживання»**: «взагалі десь» – *житель, насельник*; «на певній території» – *людність<sup>2</sup>, народ<sup>1</sup>, народонаселення, суспільство<sup>1</sup>, всесвіт<sup>3</sup>, громадянин<sup>1</sup>, обиватель<sup>2</sup>*; «у приміщенні» – *мешканець*; **«не має місця проживання»**: «не має притулку» – *бурлак<sup>1</sup>, бурлака<sup>1</sup>, безпритульний, бомж, галайда, бродяга, лайдак<sup>1</sup>, скитальник, блукач, блудяга, волоцюга, бобиль, нетяга, безхатник, безхатько, бездомник*; «не має власного житла, винаймає чуже житло» – *квартирант, постоялець, пожилець*; «не має власного житла і перейшов жити до дружини (про чоловіка)» – *приймак*;

– за локалізацією в певній частині простору: **«поряд»** – *сусід, сусіда<sup>1</sup>, сусідство<sup>3</sup>*; **«в одному місці з кимсь»** – *односельці, одностаничник, одногромадник, співмешканець, співжилець, співнаймач, співвласник, співквартирант, співгромадянин*; **«вище/нижче»** – *вишньани, низини* (зафіксовані М. Й. Онишкевичем у бойківських говірках); **«протилежного місця»** – *антипод<sup>1</sup>, бочанець, зарічанин, задесенець, задніпрянець*;

– за походженням: **«корінний»** – *абориген, автохтон<sup>1</sup>, тубілець<sup>2</sup>, тутар*; **«переселений за власним бажанням»** – *переселенець, іммігрант, репатріант*; **«переселений вимушено»** – *вигнанець, виселенець, висланець<sup>1</sup>,*

*переміщенець*; «переселився, тікаючи від стихійного лиха» – *біженець*, *евакуйований*;

– за ставленням до етнічного (колективного) та особистісного (індивідуального): «**свій**» – *краянин*, *земляк*; «**чужий**» – *чужоземець*, *чужинець*; «**відлюдник**» – *ерміт*, *відлюдник1*, *відлюдок*, *відлюдько*, *самітник2*, *самотник*, *анакорет2*, *пустельник*, *печерник*, *пустинник*; «**одноосібник**» – *одноосібник*, *хуторянин1*, *хуторянець*, *індус* (заст. ірон. одноосібник);

– за часом (тривалістю, постійністю) проживання в певному місці: «**тривалий час живе десь**» – *старожил1*; «**нещодавно поселився десь**»

– *новак*, *новачок*, *новачка*, *новосел*, *новоселець*, *прибулець*, *зайда*, *прибиш*, *приходько*, *приходень*; «**постійно проживає в певній країні, є громадянином цієї держави**» – *резидент*; «**тимчасово проживає в певному місці**» – *вахтовик*, *гастарбайтер*, *строкар*, *сезонник*, *курортник*, *відпочивальник*, *пляжник*, *дачник*.

У третьому розділі «**Засади ідеографічної параметризації лексики**» ідеографічні словники проаналізовано як модель когнітивної та мовної свідомості народу, описано методи аналізу лексичного значення слова, здійснено аналіз семної структури НОЗМП, окреслено структуру цієї лексико-семантичної групи слів, виділено ідентифікатори та конкретизатори семантики досліджених іменників, вивчено проблему відбиття когнітивної і мовної свідомості національної спільноти в одномовному тлумачному словнику, накреслено підходи до виявлення етноконотацій у семантичній структурі українських іменникових НОЗМП та формалізовані процедури їх аналізу, опису та лексикографічного моделювання.

Аналіз семної структури НОЗМП уможливив окреслення структури цієї лексико-семантичної групи слів в українській мові. Зокрема, застосування дефініційного методу дало змогу розв'язати проблему розрізнення катойконімів і етнонімів, утворених від назв держав: в етнонімних дефініціях тлумачного словника наявний родовий ідентифікатор *народ*, представлений варіантами: *народ / група народів / один з народів / загальна назва народів / назва народу / народи / народонаселення / загальна назва групи споріднених народів*. Оскільки одне із значень поняття «народ» збігається зі значенням катойконімів, утворених від назв держав, то вживання його як родового ідентифікатора (наприклад, *греки* – народ, що становить основне населення Греції) вказує на належність пояснюваного слова до етнонімів, утворених від назв держав.

Назви жителів за місцем проживання закріпилися в українських прізвищах. Топонімічні (відтопонімічні) прізвища походять від назв місцевості. Це можуть бути такі типи місцевості: місто, містечко, село, хутір, ріка, озеро, гора, урочище, поле, ліс, пасіка, лан, гай, луг, сад. Також це можуть бути назви будівель або їхніх частин: замок, гумно, погріб, башта, гребля, хижа. Наприклад: *Загребельний*, *Гуменний*, *Лазебний*, *Лазебник*, *Хижняк*, *Кошарський*, *Мельник*, *Пасічник*, *Погрібняк*. Дуже багато

українських прізвищевих назв виникло за часів козацтва. «Реєстр козаків низових запорізьких річкових, які ходили на військову службу з його милістю королем до Москви... Книга військова 67» з «Найдавнішого реєстру українського козацтва 1581 року» фіксує записи, що містять такі відтопонімічні прізвища: *Денис Балачей Запорозький, Гришко Киянин, Олексій Черкашанин, Мисько Чорнобилець, Олесько Білоцерківець, Явтух Могилевець* та інші.

До виявлення етноконотацій у семантичній структурі іменникових НОЗМП, або етноконотацій у вузькому трактуванні цього явища застосовано комплексний підхід. Зокрема, використано методи компонентного аналізу, дефініційний метод, метод перифразування для встановлення метамовних реалізаторів складників семантики аналізованих іменників, метод ареального вивчення та картографування мови традиційної культури. Такий підхід сприяв ефективному виявленню лексем, що мають етнокультурні компоненти семантики.

У четвертому розділі дисертації **«Принципи побудови статті лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу»** проаналізовано підходи до тлумачення слова в різних лінгвістичних концепціях, визначено принципи зовнішньої та внутрішньої формалізації дефініцій ідеографічного словника іменникових НОЗМП, досліджено мотиваційні відношення між вихідними і похідними одиницями, подано методологію виявлення семантичних кореляцій реєстрових одиниць словника, висвітлено проблему віддзеркалення кореляцій семантичного поля в ідеографічному словнику, описано процедуру підготовки бази даних для його автоматичного укладання, розроблено формати статей та формалізовані процедури для укладання за допомогою комп'ютера лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу.

Побудова комп'ютерного словника вимагала формалізованого представлення лексичного значення слова і розроблення для цього відповідної методики. Формалізації дефініцій передувала параметризація лексичного значення слова: виділення в їхньому складі метамовних еквівалентів значень певних параметрів: для іменникових НОЗМП – локативних, темпоральних та оцінних. Виділення лексико-семантичної групи іменникових НОЗМП враховувало також екстралінгвальні класифікаційні критерії. Автоматичний аналіз і класифікацію лексикографічних дефініцій здійснено за семантичним принципом.

В основі тлумачення лексеми в ідеографічному словнику лінгвокультурологічного типу лежить принцип віддзеркалення семантичних зіставлень і параметризація лексем за властивими їм семантичними ідентифікаторами (родовими і видовими) та за різними конкретизаторами. Інформацію в усіх полях словникової статті номінацій виведено з інформації в полі «тлумачення». Таксономічну категорію встановлено з формату тлумачення. На цій основі створено формат тлумачення, заданий певним набором параметрів. За такого підходу ідеографічний словник постає у



вигляді моделі лексико-семантичної системи мови, де кожний структурний компонент описано як системно зумовлену одиницю і схарактеризовано з погляду особливостей його функціонування. Суттєвою перевагою такого словника є можливість його інтеграції в автоматичні системи опрацювання мовної інформації, а також використання у функції інформаційно-довідкової, навчальної та дослідницької інтелектуальної комп'ютерної системи. Відкритість словника уможливує поповнення наявного масиву лексики новими словами та коригування лінгвальної інформації відповідно до тих змін, які відбуваються в мові в процесі її розвитку.

Запропонований лінгвокультурологічний словник (ЕЛКСІТ) як утілення теоретичних і практичних результатів виконаного дослідження слугує тим інструментом, за допомогою якого уявлено принципи ідеографічної параметризації дослідженої тематичної групи українських назв осіб за місцем проживання, а також встановлено типологію властивих їм широких і вузьких етноконотацій. Він доповнює дефініції традиційних тлумачних словників, які їх або взагалі не уявляють, або подають неповно і непослідовно, що пояснює зорієнтування метамови словника такого типу на загальний семантичний опис лексичної системи мови без спеціальної уваги до етнокультурно маркованих номінацій. Лексична частина ЕЛКСІТ охоплює 441 лексико-семантичний варіант іменникових НОЗМП. Внаслідок формалізованого аналізу їхніх дефініцій у тлумачних словниках їх зведено до 57 концептів різного ступеня узагальнення, організованих в синоптичну схему – модель ідеографічної параметризації тематичної групи назв осіб за місцем проживання. До складу синоптичної схеми входять 40 видових концептів третього рівня, на основі яких побудовано словникові статті, 16 видових концептів другого рівня, які об'єднують статті до окремих лексем у поняттєві групи, та один родовий концепт першого (граничного для цієї групи лексем) рівня ідентифікації НАЗВА ОСОБИ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ. Вузькі етноконотації-конкретизатори різних типів локалізовані на другому і третьому рівнях ідентифікації лексичної семантики досліджуваних НОЗМП. З метою структурування статей словника виділено диференційні лексичні ознаки, за якими у межах статей сформовано синонімічні ряди, і словотвірні ознаки, за якими розподілено похідні на підзони.

У **Висновках** викладено основні наукові та практичні результати дослідження:

1. Етнокультурні особливості ідеографічної параметризації української лексики виявляються в *широких і вузьких етноконотаціях* різних типів. *Широкі етноконотації* становлять складники поняттєвої класифікації, побудованої з урахуванням наявності власних і загальних назв місць проживання особи. Вони відображають як вербалізовані, так і невербалізовані ділянки концепту НАЗВА ОСОБИ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ. *Вузькі етноконотації* входять до складу семантичної структури слова і відображають її зв'язок з реаліями життя, історією,

культурою, географічними умовами проживання, особливостями національного менталітету, життєвим досвідом українського народу, відбитими в його мові.

2. Встановлено типологію широких і вузьких етноконотацій на основі вивчення семантики окремих слів та їхніх семантичних кореляцій у синоптичній схемі, з'ясовано їхню активність і динаміку в часовій і просторовій перспективах функціонування української мови. Виявом широких етноконотацій є наявність/відсутність номінацій осіб за місцем проживання у загальній поняттєвій класифікації лексики, що включає як ідентифікувальні, так і характеризувальні ознаки. Вузькі етноконотації представлені комплексом характеризувальних ознак, що оцінюють особу за місцем проживання.

3. До ідентифікувальних ознак належать компоненти у семантичній структурі слова, що несуть інформацію про об'єкт проживання, вказують на власні/загальні назви природних (природні середовища, природні зони, природні області, типи рельєфу, типи природних територій) та створених людиною об'єктів (адміністративно-територіальний устрій України; типи українських поселень; система історико-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: природно-історичні області, історико-етнографічні регіони, історичні зони, етнографічні райони).

4. Характеризувальні ознаки оцінюють особу за місцем проживання та ставленням до нього за такими параметрами: за наявністю/відсутністю місця проживання; за локалізацією в певній частині простору; за походженням; за ставленням до етнічного (колективного) та особистісного (індивідуального); за часом (тривалістю, постійністю) проживання в певному місці тощо.

5. На основі формалізованого аналізу структури дефініцій НОЗМП у тлумачних словниках створено процедури конструювання синоптичної схеми для ідеографічної параметризації українських назв осіб за місцем проживання, встановлено метамовні еквіваленти етноконотацій різних типів.

6. Здійснено автоматичну ідеографічну класифікацію НОЗМП на основі створеної синоптичної поняттєвої схеми параметризації цієї групи лексики. Виділено 1 родовий і 56 видових концептів двох рівнів ідентифікації семантики. Вузькі конотації реалізують локативні, темпоральні та оцінні конкретизатори в складі семантичної структури слів.

7. Побудовано електронну лексичну базу, формати статей та формалізовані процедури автоматизованого укладання словника нового для української лексикографії типу – ідеографічного з експлікованою лінгвокультурологічною компонентою. Запропонована концепція словника, його лексична база та процедурний апарат укладання зорієнтовані на створення комп'ютерної лінгвальної інтелектуальної системи відкритого типу з інформаційно-довідковою, навчальною і дослідницькою функціями.

**Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:**

1. Савельєва Л. С. Етнокультурні особливості ідеографічної параметризації номінацій особи за місцем проживання / Л. С. Савельєва // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». Вип.5. — Херсон : Вид-во ХДУ. — 2005. — С.91—95.
2. Савельєва Л. С. Етнокультурно-детерміновані моделі творення іменників-назв осіб за місцем проживання / Л. С. Савельєва // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; відп. Ред. Г. І. Мартинова. Вип. 6. Черкаси. — 2008. — С. 121—128.
3. Савельєва Л. С. Концепт «селянин» в україномовній картині світу / Л. С. Савельєва // Наукові праці : Науково-методичний журнал. — Т.92. Вип. 79. Філологія. Мовознавство. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. — 2008. — С. 52—55.
4. Савельєва Л. С. Національна специфіка вербалізації концепта «житло» в українських номінаціях особи за місцем проживання / Л. С. Савельєва // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; відп. Ред. Г. І. Мартинова. Вип. 7. Черкаси. — 2008. — С. 87—95.
5. Савельєва Л. С. Опозиція «свій-чужий» як етнокультурний компонент семантики номінацій особи / Л. С. Савельєва // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Випуск 16 / укл. : А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. . — Донецьк : ДонНУ. — 2008. — С.185—188.
6. Савельєва Л. С. Семантичні кореляції іменників-назв осіб / Л. С. Савельєва // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Серія «Філологія». Вип. 54. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили. — 2007. — С.64—68.
7. Савельєва Л. С. Формалізація дефініцій ідеографічного словника іменників-назв осіб за місцем проживання // Прикладна лінгвістика 2008: проблеми і рішення: Всеукраїнська науково-методична конференція. Миколаїв, 22-23 травня 2008 р. ; Тези науково-методичної конференції молодих науковців. — С. 57-59.

**АНОТАЦІЯ**

**Савельєва Л.С. Етнокультурні особливості ідеографічної параметризації української лексики.** — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 — українська мова. — Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — Київ, 2009.

Головна мета дослідження – виявлення та аналіз етнокультурних особливостей ідеографічної параметризації назв осіб за місцем проживання, виявлення етноконотацій в їхній семантиці та з'ясування значущості

етноконотацій різних типів для цієї лексико-семантичної групи слів української мови. Основні теоретичні та практичні результати дисертації полягають у комплексному підході до аналізу, опису та лексикографічного моделювання етноконотацій в семантиці українських іменників – назв осіб за місцем проживання. У дослідженні прийнято широке і вузьке трактування поняття *етноконотація*. **Етноконотація в широкому значенні** становить вияв зв'язку з історією та культурою народу в самій ідеографічній параметризації лексики, реалізацію номінації певного етнокультурно маркованого поняття, значущого для когнітивної свідомості українського народу. **Етноконотацію у вузькому значенні** розуміємо як вияв етнокультурної специфіки в семантиці окремого слова, у способі оформлення етнокультурно маркованого поняття у мовній свідомості українців. Основу синоптичної схеми пропонованого в дослідженні електронного лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу становлять як широкі, так і вузькі етноконотації, або етнокультурно марковані компоненти семантичної структури слів. Синоптична поняттєва схема цього словника відображає національномовну специфіку загальних синоптичних схем традиційних ідеографічних словників, а сам словник у своєму корпусі уявляє етнокультурно марковані конотації (етноконотації) різних типів у семантиці окремих слів в часовій і просторовій перспективі функціонування української мови. Лексична частина електронного лінгвокультурологічного словника ідеографічного типу охоплює 441 лексико-семантичний варіант іменників-назв осіб за місцем проживання. Внаслідок формалізованого аналізу їхніх дефініцій у тлумачних словниках їх зведено до 57 концептів різного ступеня узагальнення, організованих в синоптичну схему – модель ідеографічної параметризації тематичної групи назв осіб за місцем проживання. До складу синоптичної схеми входять 40 видових концептів третього рівня, на основі яких побудовано словникові статті, 16 видових концептів другого рівня, що об'єднують статті до окремих лексем у поняттєві групи, та один родовий концепт першого (граничного для цієї групи лексем) рівня ідентифікації НАЗВА ОСОБИ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ. Вузькі етноконотації-конкретизатори різних типів локалізовані на другому і третьому рівнях ідентифікації лексичної семантики досліджуваних НОЗМП. З метою структурування статей словника на підзони виділено диференційні лексичні ознаки, за якими у межах статей сформовано синонімічні ряди, і словотвірні ознаки, за якими похідні об'єднано в словотвірні пари, ланцюжки чи парадигми.

Електронний лінгвокультурологічний словник ідеографічного типу (ЕЛКСІТ) відображає ідеографічну параметризацію назв жителів в українській мові в їх зв'язках з твірними власними та загальними назвами місць їх проживання, що становлять дві групи об'єктів: 1) **природні об'єкти** – природні середовища, зони, області, типи рельєфу, природних територій; 2) **створені людиною об'єкти** – адміністративно-територіальний устрій України; типи українських поселень; система історико-етнографічних та

етнокультурних регіональних одиниць: природно-історичні області, історико-етнографічні регіони, історичні зони, етнографічні райони.

**Ключові слова:** *лексикон, поняття, етнокультурний концепт, лексичне значення слова, формалізація семантики, етноконотація, електронний лінгвокультурологічний словник ідеографічного типу.*

## АННОТАЦІЯ

**Савельєва Л.С. Этнокультурные особенности идеографической параметризации украинской лексики. — Рукопись.**

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2009.

Главная цель диссертации – выявление и анализ этнокультурных особенностей идеографической параметризации названий лиц по месту жительства, выявление этноконнотаций в их семантике и выяснение значимости этноконнотаций разных типов для этой лексико-семантической группы слов украинского языка. Основные теоретические и практические результаты диссертации состоят в комплексном подходе к анализу, описанию и лексикографическому моделированию этноконнотаций в семантике украинских существительных - названий лиц по месту жительства. В исследовании принято широкое и узкое понимание понятия этноконнотации. Этноконнотация в широком трактовании представляет собой проявление связи с историей и культурой народа в самой идеографической параметризации лексики, реализацию номинации определенного этнокультурно маркированного понятия, значимого для когнитивного сознания украинского народа. Под этноконнотацией в узком трактовании понимается проявление этнокультурной специфики в семантике отдельного слова, в способе оформления этнокультурно маркированного понятия в языковом сознании украинцев. Широкие и узкие этнокультурно маркированные компоненты семантической структуры слов – этноконнотации представляют национальную специфику синоптической схемы предлагаемого в исследовании электронного лингвокультурологического словаря идеографического типа (ЭЛКСИТ). Предложенный словарь в своем корпусе презентует этнокультурно маркированные коннотации (этноконнотации) разных типов как в общей идеографической параметризации тематической группы НОЗМП, так и в семантике отдельных слов во временной и пространственной перспективе функционирования украинского языка.

**Ключевые слова:** *лексикон, понятие, этнокультурный концепт, лексическое значение слова, формализация семантики, этноконнотация, электронный лингвокультурологический словарь идеографического типа.*

## SUMMARY

**Savelyeva L.S. Ethnocultural peculiarities of ideographical parameterization of Ukrainian lexicon.** – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in Philology sciences from speciality 10.02.01 – Ukrainian language. O. O. Potebnya Institute of Linguistics the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2009.

The main purpose of the thesis is to exposure and to analyze ethnocultural peculiarities of ideographical parameterization of persons domiciliary names, to exposure ethnoconnotation in their semantics and to find out meaningfulness of ethnoconnotation of different types for this lexical-semantic group of Ukrainian words. The main in theoretical and practical results of the thesis consist in the complex approach to analysis, description and lexicographic design of ethnoconnotation in semantics of the Ukrainian nouns – the names of persons domiciliary. Wide and narrow interpretation of ethnoconnotation concept is accepted in the research. Ethnoconnotation in wide interpretation is connection with the history and culture of people in ideographical parameterization of lexicon, process of nomination of certain ethnoculture marking concept, meaningful for cognitive consciousness of Ukrainian people. Ethnoconnotation in narrow interpretation is understood as a display of ethnoculture specific in semantics of separate word, in the method of registration of ethnocultural marking concept in language consciousness of Ukrainian people. The basis for synoptic conceptual scheme offered in the research is both on wide and narrow ethnocultural marking components of semantic structure of words. The synoptic conceptual scheme of this dictionary reflects the national language specific of general synoptic conceptual schemes of traditional ideographical dictionaries, and dictionary in the corps presents ethnocultural marking connotation (ethnoconnotation) of different types in semantics of separate words in the temporal and spatial prospect of functioning of Ukrainian language.

**Keywords:** *lexicon, concept, ethnocultural concept, lexical value, ethnoconnotation, formalization of semantics, electronic linguistic cultural dictionary of ideographical type.*